

SÂBİLER MESELESİ

-Kur'an'daki *Sâbî* Kavramının *Sâbiî* veya *Sâbie* Olup Olmadığı Problemi-*

Cağfer KARADAŞ**

Öz

Bu makalede, bir Kur'an kavramı olan sâbî lafzı ile bir din ismi olarak kullanılan sâbiî kelimesi arasında içerik açısından bir benzerlik olup olmadığı ortaya konulmaya çalışıldı. Kur'an'da üç yerde geçen sâbî kavramının daha çok sıfat şeklinde ve din değiştirme anlamında kullanılmasına karşın sâbiî kelimesinin önce Mandenler (Mandaeen) sonra Harranlı pagan halk için kullanılan bir din ismi olduğu ve Kur'an'daki kavramın da bu dine işaret ettiği iddia ediliyordu. Çalışmamızla Kur'an kavramı olan sâbî ile bir din ismi olan sabiîlik/sabie (Sabians) arasında bir benzerliğin olmadığı zaman içinde yapay bir isimlendirmenin ortaya çıktığı görüldü. Çünkü sâbî kavramı Arapça olup, o dönemde Arapların yerleşik inancını terk eden kişiler için kullanılıyordu. Buna karşın sâbiî lafzı, İslam'dan sonra Mandenler ve Harranlıların dinlerinin ismi olduğu iddiası ile kullanıldı.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mandenler, Mürted, Sâbî, Sâbiî.

THE PROBLEM OF SABİS

-Does The Notion of *Sabi* in Quran Have The Same Meaning with *Sabii* or *Sabians*?-

Abstract

In this article, it's tried to determine whether the word of *sabi*, a Quranic concept, has any similarity in terms of content with the word of *sabii*, used as a name of religion. Despite the fact that the notion of *sabi* which takes place three times in Quran, is used ratherly as an adjective means apostasy, it was alleged that the Word of *sabii* is a name of religion used firstly about Mandaeans, then the pagan people of Harran. During this study, it's ocured that there is no similarity between the *sabi*, the Quranic concept and *sabie* (Sabians), a name of religion and that's an artificial calling. For, the notion of *sabi* is Arabic, and at that period it was used for the apostate people. However, the word of *sabii*, was used as a name of Mandaeans and the religion Harran people at Islamic period.

Keywords: Apostate, Mandaeans, *Sabi*, *Sabii*, Qur'an.

Giriş

Kur'an'daki *sâbi*¹ kelimesinin aslını teşkil eden *sa-be-e* (muzarisi: *yas-be-ü*, masdarı: *subû*) fiilinin “*güneş doğdu, çocuğun dişleri çıktı*” gibi karşılıkları

* Bu makalenin İngilizcesi *İlahiyat Studies* dergisinde (volume 1, number 1, 2010, ss. 65-90) yayımlanmıştır.

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, caferkaradas@hotmail.com

bulunmakla birlikte “*dinden çıktı, başka dine girdi*” şeklindeki anlamı daha yaygındır. Nitekim müşrikler kendi inandıkları dinden çıkması dolayısıyla Hz. Peygamber’i *sâbî*, İslam dinine girenleri de *mesbuv* diye isimlendirirlerdi. Gelen habere göre Araplar İslam dinini kabul etmelerini “*sabe’nâ*” diye ifade ederlerdi. Nitekim meşhur dilcilerden Zeccâc (ö. 311/923) Kur’an’da geçen *sâbiîn/sâbiûn* kelimesinin anlamının *bir dinden çıkıp diğer dine girenler* olduğunu söylerken Ferrâ (ö. 207/822) aynı tabiri *yeni din ihdas edenler* şeklinde anlar.²

Sâbî kelimesinin Araplar arasında yaygın olarak yukarıdaki anlamda kullanıldığını gösteren birçok hadîs rivayeti vardır. Bu rivayetlerden Hz. Peygamber’e Mekke’de ve Mekke dışında *sâbî* denildiği ve bunun şöhret derecesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Mekke döneminde Hz. Peygamber’i işitip hakkında araştırma yapmak üzere bu şehre gelen Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Mekkelilere “*sâbî dediğiniz kişiyi bana gösterir misiniz?*” diye sormuştur.³ İkinci halife Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) Müslüman olduğunda Mekkeliler ona “*Ömer de sâbî oldu*” demişlerdir.⁴ Hz. Peygamber’in çağrısı üzerine Müslüman olan Ukbe b. Ebî Rebi’a’ya Ubey b. Halef “*sen de mi sâbî oldun?*” diye baskı da bulunmuş ve onu İslam’dan döndürmüştür.⁵ Bir sefer esnasında Hz. Peygamber için su istenilen taşralı bir kadın sahabîye “*Peygamber dediğiniz şu sâbî denilen kişi mi?*” diye sormuş, sahabî de “*Evet o kastettiğindir*” diye cevap vermiştir.⁶ Öte yandan Hz. Peygamber’in gönderdiği Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) Benî Cezîme kabilesine Müslüman olmalarını teklif etmiş, onlar “*eslemnâ*” (Müslüman olduk) demeyi güzel

¹ *Sâbî* kelimesi Arapça *sa-be-e* fiilinin ism-i failidir. Sonunda hemze bulunmaktadır. Bu hemzeyi Latin harfleri ile ifade etmek için *sâbi* şeklinde sonuna bir işaret koymak gerekmektedir. Ancak Arapçada sondaki hemzelerin duruma göre *ye* harfine dönüştürülmesi vardır ve buna göre *sâbî* şeklinde okunması ve yazılması mümkündür. Nitekim *ka-ra-e* fiilinin ism-i faili olan *kârî* kelimesi de bu şekilde okunup yazılmaktadır. Biz de metin içinde **sâbî** şeklinde okunmasını tercih edeceğiz. Ancak bir kavim ya da din ismi olarak nispet (iyelik) ya’sı ile kullanılan *Sâbiî* kelimesini olduğu gibi muhafaza edeceğiz.

² Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, Beyrut 1425/2004, I, 128; İsbahanî, *el-Müfredât*, İstanbul 1986, s. 405; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut 1410/1990, I, 108 (sa-be-e mad.); Asım Efendi, *Kamus Tercemesi*, İstanbul 1268, I, 35; Ebü’l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992, s. 432.

³ Müslim, “*Fadâilü’s-Sahâbe*”, 132.

⁴ Buhârî, “*Menâkıbü’l-Ensâr*”, 35.

⁵ Taberî, *Câmiü’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (nşr. Abdullah et-Turkî), Beyrut 1424/2003, XVII, 441; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sunne* (nşr. Fatıma Yûsuf el-Haymî), Beyrut 1425/2004, III, 501; Vahidî, *el-Vasît*, Beyrut 1415/1994, III, 339; Zemaşerî, *el-Keşşâf* (nşr. Muhammed es-Saîd Muhammed), Kahire ts. el-Mektebetü’t-Tevfikiyeye, III, 312.

⁶ Buhârî, “*Teyemmüm*”, 6.

söyleyemediklerinden iki kere “sabe’nâ” (sâbî olduk) demişler; bunun üzerine Halid onlardan bazılarını öldürmüş, bir kısmını da esir almış ve ardından yanındaki diğer sahabilere alınan esirleri öldürmelerini emretmiştir, ancak sahabe bu emre uymamıştır. Durum Hz. Peygambere intikal ettirildiğinde ellerini kaldırıp iki kere “Allah’ım ben Halid’in yaptığından sana sığınırım” diye dua etmiştir.⁷ Buhârî kendi dönemi için *sâbî* kelimesinin anlamının garipliğini düşündüğünden olacak ki, ilk geçtiği yerde bu kelimenin anlamının “bir dinden çıkan ve başka dine giren” olduğu açıklamasını yapar.⁸

Erken dönem müfessirlerinden Taberî’ye (ö. 310/922) göre Kur’an’da geçen *sâbiîn* lafzı *sa-be-e* fiilinin ism-i fâili olan *sâbî* lafzının çoğuludur ve İslam’da *dinden çıkmak* anlamına gelen *mürted* kavramı gibi *kişinin kendi dininin dışında bir din edinmesi* anlamına gelir. Taberî, delil olarak da Arapların bir dinden çıkıp başka bir dine giren kişiye *sâbî* ismini vermelerini gösterir. Akabinde insanların, bu kavramın bir sıfat mı yoksa isim mi olduğu hususunda ihtilaf ettiklerini nakleder.⁹ Sıfat anlamı kendisinin de tercih ettiği gibi bir dinden çıkıp başka bir dine girmek, isim anlamı ise bir topluluğun veya dinin ismi olmak anlamındadır. Buradan anlaşılacak o dönemde bu kelimenin din değiştiren kişiler hakkında sıfat anlamında kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Zaten Taberî’nin bu kavramı *mürted* kelimesiyle kıyaslaması da önemli bir göstergedir. Çünkü *mürted* kelimesi *dinden çıkan* anlamında din değiştiren kişinin sıfatıdır. Kavramın bu anlamı müfessirlerin birçoğu tarafından paylaşılır. Ancak Vasıt bölgesindeki Mandenlerin Sâbiî olarak tanınmasıyla anılan sıfat anlamının yerini, zaman içinde bir kavmin ismi tarzındaki kullanım almıştır. Bu gelişme ile lafız düzeyinde de farklılık meydana gelmiş, Kur’an’daki lafız *sâbî* iken Mandenlere nispet edilen şekli nispet ya’sı eklenerek *Sâbiî* şeklinde olmuştur.

Sâbiî Denilen Topluluk ile Müslümanların Teması

Hz. Peygamber döneminde Sâbiî adıyla bilinen bir kavim ile temasın gerçekleşmediği gelen haberlerden anlaşılmaktadır. Sözgelimi Hz. Peygamber Zeyd

⁷ Buhârî, “Megâzî”, 58; Ahkâm, 35.

⁸ Buhârî, “Teyemmüm”, 6.

⁹ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, II, 34-35.

b. Sâbit başta olmak üzere sahabeden bazısına birçok kavmin dilinin öğrenilmesi emrini vermiştir, ancak bu diller arasında Sâbiîler diye bilinen kavmin dili yoktur. Halbuki öğrenilen diller arasında çevrede bulunan Yahudilerin, Rumların, İranlıların Habeşlilerin, Kıptîlerin ve Süryanîlerin dilleri bulunmaktadır. Gayr-i Müslimlerden alınan vergi anlamındaki cizye ise bu dönemde bilindiği kadarıyla Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusîlerden alınmıştır. Hz. Peygamber döneminde Sâbiîler adında cizye alınan bir topluluk zikredilmemektedir.¹⁰ Öte yandan Ebû Bekir el-Vasitî (ö. 331/942), Kur'an'da elli dilden kelime bulunduğunu iddia eder ve bunları tek tek sayar. Saydığı dillerin birçoğu Kureys, Hüdeyl ve Kinâne gibi Arap lehçeleridir. Yabancı diller arasında Farişî, Rumî, Kıptî, Habeşî, Berberî, Süryanî ve İbranî dilleri vardır. Sâbiîler denilen kavmin dili bunlar arasında yer almaz.¹¹ Bu da Kur'an'daki *sâbî* kelimesinin ism-i fâil kalıbında Arapça bir kelime olduğunu ve bir kavmin veya dinin ismi olmaktan çok din değiştirenlerin genel sıfatı şeklinde kullanıldığı fikrini destekler. Zira eğer *sâbî* lafzı bir kavmin ismi olsa idi, bu kelimenin o kavme ait olması dolayısıyla bu haliyle Kur'an'da yer alan yabancı kelimelerden sayılması gerekirdi. Sahabeden itibaren insanlar da bu ismin belli bir kavmin ismi olduğunu bilirdi.

Taberî'nin Hasan-ı Basri'den naklettiğine göre Ziyad b. Ebîh'e (Ziyad b. Ebû Süfyân) Sâbiîlerin kibleye dönüp beş vakit namaz kıldıkları haber verildi, o da onlardan cizye almaya hükmetti. Ancak daha sonra ona bu kişilerin meleklere ibadet ettikleri bilgisi verildi.¹² Kurtubî'nin naklettiğine göre ise Ziyad b. Ebû Süfyân (Ebîh) (ö. 53/693) Sâbiî denilen bu kavmi gördü ve meleklere ibadet ettiklerini fark edince cizye vermelerine hükmetti.¹³ Bu durumda Taberî'nin nakline göre Sâbiîler hakkında ilk hüküm veren, Kurtubî'nin nakline göre de Sâbiîleri ilk gören devlet adamı Ziyad b. Ebîh'tir. Onun ölüm tarihini dikkate aldığımızda bu olayın 53/693 tarihinden önce gerçekleşmiş olması gerekir. Ancak Ziyad'ın Hz. Ömer döneminde de idareciler arasında yer almasını hesaba katarsak bu olayın daha önceki bir tarihte gerçekleşmiş olması ihtimal dâhilindedir. Zira

¹⁰ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, Beyrut ts., Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, I, 202-203, 392.

¹¹ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, I, 208.

¹² Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 36.

¹³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî), Beyrut 1426/2005, I, 393.

Sâbiî diye isimlendirilen topluluğun yaşadığı yer Basra-Vâsıt arası olduğuna göre buraların fethi Hz. Ömer zamanında gerçekleşmişti. Dolayısıyla Ziyad'ın onlarla Hz. Ömer döneminde karşılaşmış olması muhtemel olmakla birlikte o civarı fetheden komutanlar arasında Ziyad bulunmamaktadır.¹⁴ Hz. Ömer'den onlar hakkında “*bunlar Ehl-i Kitaptandır*”¹⁵ şeklinde bir hükmün gelmesi de onun döneminde bu olayın gerçekleşmesi ihtimalini güçlendirmektedir. Anılan karşılaşmanın veya Ziyad'ın onlar hakkında hüküm vermesinin Muaviye döneminde Ziyad'ın Irak valiliği esnasında olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Sahabe'den bunun dışında İbn Abbas'tan bazı bilgiler geldiği görülür. Bunun sebebi onun Basra bölgesinde uzun süre kalması ve sahabenin gençlerinden olmasıdır. Bu da Kur'an'daki bu kavram hakkında fikir yürütmelerin Basra bölgesinde sözü edilen topluluğun tanınması ve onlara Sâbiî isminin verilmesiyle gerçekleştiğini gösterir. Buna rağmen uzun süre Müslümanlar bu konuda tereddüt hali yaşamışlar ve kesin bir yargıya ulaşamamışlardır. Nitekim IV./X. asırda Abbasî Halifesi Kâhir Billâh'ın (320-322/932-934) İstahrî'den (ö. 328/940) Sâbiîlerin dinî durumunu sorması buna en çarpıcı örnektir. Kurtubî'nin nakline göre İstahrî onlar için kafir fetvası vermiş, Nevevî'nin nakline göre ise “bunlar putlara tapanlardır ve öldürülmeleri gerekir” şeklinde hüküm vermiştir. Ancak varılan anlaşma sonucu Halife ölüm kararından vazgeçmiştir.¹⁶ Her ne kadar Kâhir Billâh'ın sorusu Sâbiîler diye adlandırılan bu topluluğun hukuken hangi kategoriye alınacağına dair olsa bile o dönemde zihinlerde hâlâ bunun soru oluşturduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Bir başka açıdan Sâbiîlerle ilk temasın üzerinden neredeyse üç yüzyıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ Müslümanların zihinlerinde inançları ve ibadetleri netleşmiş değildir. Bu da büyük ölçüde onların *Sâbiîler* diye isimlendirilmelerinin yapaylığından kaynaklandığını gösterir.

¹⁴ Bk. İbn Hazm, *Cümelu fütühü'l-İslam (Resâil İbn Hazm, nşr. İhsan Abbas)*, Beyrut 1981, II, 128.

¹⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 128.

¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 393; Nevevî, *Kitâbü'l-Mecmû'* (nşr. Muhammed Necîb el-Mutî), Beyrut ts. Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, XVII, 231. (Kahir Billah'ın baskı yaptığı kişi Harran Sabiîlerinden olup Bağdat'a yerleşmiş olan Sinan b. Sabit b. Kura olduğunu Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî haber vermektedir. bk. *Tarîhu muhtasari'd-duvel*, Beyrut 1992, s. 162; F.C. de Blois “Sabi”, *The Encyclopaedia of Islam -New Edition-*, Leiden 1995, VIII, 673.)

Tefsir Literatüründe Sâbîler/Sâbiîler

Erken dönem müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) Bakara Sûresi 62. ayetin tefsirinde Sâbiîleri, Zebûr okuyan ve meleklere ibadet eden bir kavim şeklinde tanımlarken Maide Sûresi 69. ayetin tefsirinde Nuh dinine dönen Hıristiyan bir grup şeklinde tarif eder. Ancak onların gerçekte Nuh'un (as) dininden olmadıklarını, sadece böyle bir iddiada bulduklarını belirtir.¹⁷ III./IX. yüzyıl Haricî müfessirlerden Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'nin verdiği bilgiye göre Sâbiîler, Zebûr'u okuyan ve meleklere tapan insanlardır. Aynı müfessirin naklettiğine göre tabiînden Mücâhid (ö. 104/722) bunların Yahudîlerle Mecûsîler arası bir topluluk olduğunu söyler ve ardından "Aslında onların dinleri yoktur" yargısında bulunur. Hanbelî âlim İbn Kudâme (ö. 620/1223) de Mücahid'in birinci kanaatini aktarır.¹⁸

Bu konuya en geniş yer ayıran Taberî, her ne kadar kendi kanaati *mürted* kelimesi gibi bu kelimenin sıfat olması yönünde ise de, tefsirdeki usulü gereği kendisine kadar ulaşan malumatı üç başlık altında toplar. Birinci başlıkta Sabiî denilenlerin dinî konumları, ikinci başlıkta ibadetleri, üçüncü başlıkta ise hukukî statüleri hakkında bilgi vardır.

1. Dinî konumları: Mücahid'den iki görüş gelir. Birinci görüşe göre bunların ne Yahudilikle ne de Hıristiyanlıkla alakası vardır, dinleri de yoktur. İkinci görüşe göre Mecûsîlerle Yahudiler arası bir topluluktur, ancak kestikleri yenmez ve hanımları ile nikah olmaz. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de bu ikinci görüşü benimsemiştir. Ebû Necîh'e göre bunlar Yahudilerle Mecûsîler arasındadır ancak dinleri yoktur. İbn Cüreyc (ö. 150/767) Atâ'ya (ö. 114/732) "Sâbiîlerin Sevad tarafında bir kabile olduklarını iddia ediyorlar, bunlar ne Mecûsî ne Hıristiyan ne de Yahudî'dirler" diye sorar, Atâ cevaben "Bunu işittim, Müşrikler Hz. Peygamber'e *Kad Sabee=Sâbiî oldu=dinden çıktı* derlerdi, dedi. İbn Zeyd ise "Sabiûn dinlerden bir dindir. Cezîre'de (Fırat Dicle arası) Musul yakınlarındadır. "Allah birdir derler

¹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Ahmed Ferîd), Beyrut 1424/2003, I, 53, 313.

¹⁸ Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz* (nşr. el-Hâc b. Saîd Şerîfî), Beyrut 1990, I, 112; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Kahire ts., Mektebetü'l-Cumhuriyyeti'l-Arabiyye, XIII, 503.

ancak ne ibadetleri ne kitapları ne de peygamberleri vardır. Müşrikler, bunlara benzeterek Hz. Peygamber'in Sâbiî olduğunu söylerlerdi" yargısında bulundu.

ii. İbadetleri: Ziyâd b. Ebû Süfyan verilen bilgiye göre bunlar kibleye yönelip beş vakit namaz kılıyorlar. Katâde'ye (ö. 118/736) göre meleklerle ibadet ediyorlar, kibleye yönelip namaz kılıyorlar ve Zebûr okuyorlar. Ebû Âliye'ye göre Ehl-i Kitaptandırlar ve Zebûr okuyorlar. Ebû Ca'fer er-Razî'ye göre ise meleklerle ibadet ediyorlar, Zebûr okuyorlar ve kibleye yönelip namaz kılıyorlar.

iii. Hukuki statüleri: Süfyan der ki, Süddî'ye Sâbiîler'i sordum. O da "onların Ehl-i Kitaptan olduklarını" söyledi.¹⁹

Taberî'nin çağdaşı olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) Sâbiîler hakkında "meleklerle taparlar, Zebûr'a inanırlar, yıldızlara ibadet ederler, Mecusîler ile Hıristiyanlar arasında yer alırlar ve iki tanrıya inananlar" şeklindeki malumatı aktardıktan sonra "aslında onlar hakkında açık ve kesin bilgimiz yoktur" itirafında bulunur.²⁰ Mu'tezile'den Zemahşerî, kelimenin Arapçadaki dinden ayrılanlar anlamını öne çıkarır ve bunların Yahudilik ve Hıristiyanlıktan ayrılarak meleklerle ibadet eden topluluk olduklarını ileri sürer.²¹

Fahreddîn er-Razî (ö. 606/1210) kelimenin Arapça anlamını vermesinin akabinde Sâbiîler diye tanınan topluluk hakkında varit olan bilgileri tekrarlar. Bir farkla ki, ona göre Sâbiîler diye tanınan bu kavim Hz. İbrahim'in Peygamber olarak gönderildiği Keldanîlerdir.²² Kurtubî (ö. 671/1272), Sâbiîlerin hukukî durumları hakkında bilgi verir. Onun verdiği malumata göre Süddî (ö. 1287/45), Halil (ö. 175/791) ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) Sâbiîleri Ehl-i Kitaptan saydılar, Ebû Hanife onların kadınları ile evlenilmesini ve kestiklerinin yenmesini helal gördü; Mücahid ve Hasan-ı Basrî dinlerinin Yahudilik-Mecusîlik karışımı olduğunu dile getirdiler, ancak kestiklerinin yenemeyeceğine hükmettiler. İbn Abbas (ö. 68/687)

¹⁹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 35-37. (Burada geçen Ebû Âliye'ye ait görüşü Buhârî de nakleder. bk. "Teyemmüm", 6.)

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, I, 59.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut 1406/1986, I, 146.

²² Fahreddîn er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut ts., Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, III, 105.

ise kadınları ile nikahı caiz görmedi. Kurtubî'nin kendi görüşü ise onların muvahhit oldukları ancak yıldızların tesirine inandıkları şeklindedir.²³

Diğer birkaç tefsirde verilen bilgileri şöylece özetlemek mümkündür: Sâbiîler, Hz. Ömer, Ebû Hanife (ö. 250/767) ve Süddî'ye göre Ehl-i Kitaptandır; Said b. Cübeyr (ö. 95/714) ve Kelbî'ye (ö. 146/763) göre Yahudi ve Hıristiyanlar arası bir topluluktur; Hasan-ı Basrî, İbn Nuceym ve Mücahid'e göre ise Yadudiler ve Mecusîler arası bir topluluktur, İbn Abbas ve Halil'e göre Hıristiyanlardan bir gruptur, Nuh'un dininden olduğunu iddia ederler ve kibleleri güney rüzgarının estiği taraftır; Katade'ye (ö. 118/736) göre meleklerle taparlar, namaz kılarlar ve Zebûr okurlar; İbn Zeyd'e göre ehl-i tevhitirler fakat amelleri, kitapları ve peygamberleri yoktur; Vahidî'ye (ö. 468/1076) göre yıldızlara taparlar ve onlara ta'zimde bulunurlar; Sem'anî'ye (ö. 489/1096) göre ise Selmân-ı Farisî (ö. 36/656) ve tabileridir.²⁴ Ancak Selmân-ı Farisî'nin konumu ve bunlarla ilişkisi konusunda bir açıklık yoktur.

Fıkıh Literatüründe Sâbiîler

Hasan-ı Basrî, Sâbiîlerin kadınları ile evlenilemeyeceği ve kestiklerinin yenmeyeceği kanaatindedir.²⁵ Bu onları Ehl-i Kitab'tan saymadığının göstergesidir. Abbasîlerin ilk kâdu'l-kudâtı Ebû Yusuf (ö. 182/798) *Kitabü'l-Haraç* adlı eserinde Sâbiîleri Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusiler gibi cizye alınacak gruplar içinde sayar, ancak onlarla irtibat kurulduğu ve fiilen cizye alındığına dair bilgi vermez. Buna karşılık Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusîlerle ilgili uygulamaları çeşitli vesilelerle dile getirir.²⁶ Öte yandan Muhammed eş-Şeybanî (ö. 189/805) İslam'a girdiğini iddia eden bir gayr-i müslimin hukuken Müslüman sayılmasının şartlarını ortaya koyarken Yahudilik ve Hıristiyanlığın yanında çift tanrıya inananları temsilen Maniheizm'e yer verir ancak Sâbiîliğe değinmez.²⁷ Yine ilk dönem

²³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 393.

²⁴ Vahidî, *el-Vasît*, I, 149; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 128; Sem'anî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Beyrut 1418/1997, I, 88; Maverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut 1412/1992, I, 132-133; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut 1407/1987, I, 92.

²⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 23.

²⁶ Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-harâc*, Kahire 1396, s. 131, 133, 134, 139.

²⁷ Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-Siyeril-kebîr* (nşr. Ebû Abdullah Muhammed eş-Şâfi), Beyrut 1417/1997, I, 106-110.

fakîhlerinden Şâfiî (ö. 204/820), zimmîler olarak Hıristiyan, Yahudi, Mecusîleri zikreder ve Hz. Ömer döneminde Nebatî olanlara yönelik uygulamalardan bahseder.²⁸ Ancak başka bir kaynaktan gelen bilgiye göre Şâfiî, fazla malumat olmaması dolayısıyla onlar hakkında çekimser bir tavır sergiler. Soranlara Ehl-i Kitaba kıyasla muamele yapılmasını tavsiye eder.²⁹ Bir sonraki nesilden olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise Sâbiîleri Hıristiyanlardan sayar, ancak Cumartesi (sebt) gününü kutsal saymalarını dikkate alarak Yahudilerden sayılabileceğini de söyler.³⁰ Hanbelî fakih İbn Kudâme (ö. 620/1223) ise Sâbiîleri feleğin canlı ve akıllı olduğuna inandıklarını, yedi yıldız tanrılar kabul ettiklerini ve İbrahim, Şit, Zübeyr ve Davud peygamberlerin sahifelerine sahip olduklarını aktarır. Ancak o, Sâbiîlerin ellerinde bulunan bu kitapların bir şeriatı ihtiva etmediği ve sadece öğüt metinleri olduğuna dikkate çekerek onların Ehl-i Kitaptan sayılamayacağı hükmüne varır.³¹

Tarih, Milel-Nihal ve Coğrafya Literatüründe Sâbiîler

Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861), Sâbiîleri Hintlilerle birlikte Adem ve Havva'dan önce insanlığın atalarının bulunduğu inanan kişiler olarak takdim eder.³² Naşî el-Ekber (ö. 293/906) Sâbiîleri felsefecilerle birlikte anar ve onların ahireti reddettiğini gökten düşen yıldızların kötü nefislere azap ettiği iddiasında olduklarını aktarır.³³ Mes'ûdî (ö. 346/957), Sâbiîliğin Budasif/Budasef³⁴ adlı bir şahıs tarafından ihdas edildiğini ileri sürer. Onun verdiği bilgilere göre Sâbiîlik, gökyüzünün yeryüzünü etkilediği ve idare ettiği inancına dayalı bir dindir. Özellikle gökteki yıldızlar, evrenin düzenini sağlamanın yanında her türlü olay ve oluşumun kaynağıdır. Onların hareketleri, birbirine olan mesafeleri ve buldukları noktalar dünyada bir takım oluşumlara sebebiyet verir; meydana gelen oluşumlar ancak onların duruş ve hareketleri ile açıklanabilir. Bununla birlikte Mes'ûdî bir kayıt koyma gereğini hisseder ve bu Sâbiîlik ile Harran Sâbiîliği

²⁸ Müzenî, *el-Üm-Kitâbü muhtasari'l-Müzenî*, Beyrut ts., Daru'l-Ma'rife, s. 411-412, 460.

²⁹ Nevevî, *Kitâbü'l-Mecmû'*, XVII, 231.

³⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XIII, 503; XXI, 202.

³¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XIII, 503.

³² Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle* (nşr. Adil Nuveyhid), Beyrut 1402/1982, s. 38.

³³ Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme* (nşr. Josef Van Es), Beyrut 1971, s. 114.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, Budâsif/Budâsef'i Buda karşılığında kullanır ve Sümeniyye'nin (Budizm) önderi olarak gösterir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrahim Ramadan), Beyrut 1415/1994, s. 419.

arasında hiçbir irtibat olmadığını belirtir. Çünkü ona göre gerçek Sâbiîliğin yurdu Vâsıt ile Basra arasında bir yerdir.³⁵ Aynı dönem tarihçilerinden Makdisî, Harranlılar hakkında geniş bilgi vermekle birlikte onların Sâbiî olduklarından bahsetmez. Konuya başlarken ‘Şerâi’u’l-Harraniyyîn=Harranlıların şeriatları’ ifadesini uygun bulur. Sâbiîleri, ‘edyanü’t-tesniye’ diye nitelediği iki ilâha tapanlar grubu içerisine dahil eder.³⁶ Bu da Makdisî’nin çağdaşı olan Mes’ûdî ile aynı kanaati paylaştıkları izlenimini verir. Harizmî (ö. 387/997) bazı farklılıklarla birlikte yukarıdaki bilgileri destekleyen malumata yer verir. Ona göre Sâbiî diye isimlendirilenler, Keldanîlerdir. Harranlılar Me’mun döneminde Sâbiî diye isimlendirilmişlerdir. Gerçekte Sâbiîler Hıristiyanlığın bir fırkasıdır.³⁷ Eş’arî kelimcisi Abdülkâhir el-Bağdadî (ö. 429/1037) benzer kanaati paylaşır. Ona göre Harranlıların, Vasıt civarında yaşamış olan gerçek Sâbiîlerle alakası yoktur. Harranlılar *el-Fihrist*’te de geçtiği gibi bir takım ameliyelerle soyulmuş insan kafasına tapan putperestlerdir.³⁸

Bîrûnî (ö. 440/1048) de Sâbiîliğin Budâsef (Buzâsef) tarafından kurulduğuna işaret eder ve onlardan geriye ‘Harrâniler’ denilen Harran Sâbiîlerinin kaldığını ileri sürer. Diğer bazı kaynaklarda olduğu gibi bu ismin Hz. İbrahim’in kardeşi olan Hârân b. Tarah’tan geldiğinin iddia edildiğini ekler. Harranîlerin insan kurban etme gibi bir ritüellerinin olduğu bilgisini naklederek onların yıldızların isimlerini taşıyan bir takım heykellere (putlara) taptıklarından bahseden³⁹ Bîrûnî, Semerkand’da Maniheizm’e inanan bir grubun kendilerine Sâbiîler ismini verdiğinden de söz eder.⁴⁰ Sâid el-Endelusî (ö. 462/1070) ise Mısırlıların ve Endülüs halkının Hıristiyanlıktan önce putlara tapan Sâbiîler olduğu bilgisini verir.⁴¹ Bu bilgiler, İslam müelliflerinin ‘Sâbiî’ kavramını puta ya da yıldızlara tapanların ortak adı olarak kullandıkları intibahı uyandırır. Nitekim Sâid

³⁵ Mes’ûdî, *Murûcû’z-zeheb* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Kahire 1964, I, 222-223.

³⁶ Makdisî, *el-Bed’ ve’t-târîh*, Paris 1903, IV, 22-24.

³⁷ Harizmî, *Mefâtîhu’l-ulûm*, Kahire 1342, s. 25.

³⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 390-391; Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlü’l-dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 321, 325.

³⁹ Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âsâru’l-bâkiye ani’l-kurûni’l-hâliye* (nşr. Parviz Ezkâî), Tahran 2001, s. 243-245.

⁴⁰ Bîrûnî, *el-Âsâru’l-bâkiye*, s. 254.

⁴¹ Sâid el-Endelusî, *Tabakâtü’l-ümem*, Beyrut 1985, s. 106, 156.

el-Endelusî'nin "Araplardan putlara tapanların tamamı Allah'ın birliğini kabul ederler. Onların ibadetleri, yıldızlara ve putlara ta'zim eden Sâbiîlerin dindarlığının bir türüdür"⁴² şeklindeki açıklaması bunu destekler.

Şehristânî (ö. 548/1153), Sâbiîleri farklı gruplar şeklinde inceler. İlk Sâbiîler, aslında Şis ve İdris olan Azimûn ve Hermes dedikleri peygamberlere inanırlar. Bunlar, Hz. İbrahim'in peygamber olarak görevlendirildiği Keldânîler'dir. Bununla birlikte onların şeriatları yoktur. Hanîfliğe zıt bir takım inançlar geliştirerek doğru yoldan sapmışlardır. Şehristânî bu haliyle Sâbiîliği Hanîfliğin zıttı olarak düşünür.⁴³ Sâbiîler kendi aralarında ashâbü'l-heyâkil ve ashâbü'l-eshâs olarak ikiye ayrılır. Birinci grup bir takım sembollerle ifade ettikleri yıldızlara taparken ikinci grup kendileri tarafından yapılmış bazı şahısların heykellerine taparlar. Daha açık ve öz ifade ile birinci grup yıldızlara ikinci grup ise heykellere tapar.⁴⁴ Harranîleri ayrı bir Sâbiî grup olarak inceleyen Şehristânî, büyük ölçüde vakıadan hareket eder ve Harran bölgesinde bulunan putperest kavmin taşıdığı inanç ve fikirleri vermeye yetinir. Onların ilk Sâbiîlere büyük ölçüde benzeyen tanrı ve alem tasavvurlarını verdikten sonra, tenâsuh ve hulûl inançlarından bahseder, son olarak da kendi inançları doğrultusunda yaptıkları ibadetlerine yer verir.⁴⁵ Fahreddîn er-Razî mezhep ve dinlerle ilgili eserinde tefsirinden biraz farklı olarak Sâbiî lafzını değil, daha çok Sâbie lafzını kullanmayı tercih eder ve *Hâlis Sâbie* dediği kimselerin yıldızlara ve feleklere tapan eski bir kavim olduğunu ileri sürer; onların yıldızlara tapmalarının nedenini de Allah'ın aleme ait bütün işleri bu yıldızların sorumluluğuna ve kontrolüne vermesi şeklinde değerlendirir.⁴⁶

Me'mun döneminden sonra Sâbiî olarak isimlendirilen Harranîler "cevher", "halâ", "heyulâ" gibi felsefi kavramları kullanmaktaydılar. Bunlar, ikisi fail, biri münfail, diğer ikisi de ne fail ne münfail olan *beş kadîmin* varlığına inanıyorlardı. Tanrı ve nefis fail, heyula münfail, zaman (dehr) ve halâ (mekan) ise ne fail ne de

⁴² Sâid el-Endelusî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 116.

⁴³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1410/1990, II, 306-308.

⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel*, II, 358-361.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel*, II, 365-368.

⁴⁶ Fahreddin er-Razî, *er-Riyâdü'l-mûnaka fî ârâi ehli'l-ilm* (nşr. Es'ad Cum'a), Kayravan 2004, s. 86, 160.

münfaildi.⁴⁷ İbnü'n-Nedim'in verdiği bilgiye göre Harranlılar, "heyûla, unsur, sûret, yokluk, zaman ve mekan" kavramlarını Aristo'nun kullandığı anlamda kullanırlardı. Öte yandan İbnü'n-Nedim onları kadîm Nebatî mezhebe mensup kişiler olarak niteler.⁴⁸ Nitekim Abdulkahir el-Bağdadî (ö. 429/1037) onların "heyulâ" görüşleri ile 'Ashabü'l-heyulâ' dediği felsefecilerin "heyulâ" görüşü arasında benzerlik bulunduğuna dikkat çeker.⁴⁹ Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde Harranlıların inancı için felsefî kültür ile putperestliğin mezc edildiği bir yapıdan bahsetmek mümkündür.

Malatyalı Süryanî tarihçi Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286) geçmişte dünyada Fars, Keldanî, Yunan, Kıbt, Türk, Hind ve Çinliler şeklinde yedi ırkın bulunduğunu ve bunların hepsinin gökteki yıldızları ve felekleri temsilen yaptıkları putlara tapan Sâbiîler olduklarını kaydeder. Bu kanaati doğrultusunda Roma kralı Kostantin'in Hıristiyanlığı kabul ederek Sâbiî dinini reddettiğini dile getirir.⁵⁰ Ebü'l-Ferec, Harranlılardan da Sâbiîler olarak bahseder ve Me'mun'un iktidarının arifesinde, hilafete getirilen amcası İbrahim döneminde büyük bir dini serbestiyet içerisinde yaşadıklarını ifade eder. Mu'tazîd (279-289/892-902) döneminde ise aynı serbestliğin devam ettiğinden, hatta kendi inançlarını izah sadedinde Süryanice, Arapça ve Yunanca eserler yazan bilginlerinin bulunduğundan söz eder.⁵¹

IX/XV. yüzyıl Endülüs coğrafyacılarından Muhammed b. Abdulmun'îm el-Hımyerî ise Harran Sâbiîlerinin kendilerini hikmet, felsefe ve yıldız bilgisi sahibi Sâb b. Tât b. Hanûh adında bir kahine nispet ettiklerini nakleder. Bu şahıs, Babil'e ilk yerleşen ve orada ilk heykel yapandır. Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Sâbiîliğin inanç ve düşüncesini büyük ölçüde bu kişi şekillendirmiştir. Netice olarak Harranlıların inançları hakkında ileri sürülen iddialar gerçek mi; yoksa

⁴⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 389-389; Sholomo Pines, *Mezhebü'z-zerre inde'l-müslimîn* (trc. Muhammed Abdulhâdî Ebû Rîde), Kahire 1365/1946, s. 60-66.

⁴⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 414.

⁴⁹ Abdulkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), Beyrut 1411/1990, s. 355.

⁵⁰ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-duvel*, s. 3, 64.

⁵¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu'z-zemân* (Arapçaya trc. İshak Ermele), Beyrut 1986, s. 23, 48; Aynı eserin Türkçe Tercümesi: *Ebü'l-Ferec Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, I, 216, 244-245.

sahip oldukları inançlara köken arama gayretinin bir tezahürü mü olduğu tartışmaya açıktır. Çünkü Harranlıların Maniheizm'i ortaya atan Mani'nin ve Deysaniyye mezhebinin önderi Deysan'ın Harranlı olduğunu iddia etmeleri⁵² onlar hakkında bu tür kuşkuşkların doğmasına neden olmaktadır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, daha farklı bir Sâbiî gruptan bahseder. Haricilerin İbaziyye koluna mensup olan ve Yezid b. Üneyse'ye nispet edilen Yezidiyye'nin inancına göre Allah gelecekte Acem içinden bir peygamber gönderecek, tek seferde bir bütün olarak kitap indirecek ve iddia edilen kişi Muhammed'in şeriatını terk edecek başka bir şeriat ortaya koyacaktır. Onlar bu kişinin dininin Sâbie olduğunu ileri sürdüler. Eş'arî burada bir kayıt koyar ve bunların ne günümüzde var olan Sâbiîler ne de Kur'an'da geçen Sâbiler olduğunu söyler.⁵³

Değerlendirme ve Sonuç

Araştırmamız sonucunda vardığımız kanaat Kur'an'da geçen Sâbiûn/Sâbiîn lafzı, sa-be-e/yas-be-u/subû' (صباً يصبأ صبوءاً/صبوءاً) fiilinin ism-i fâil kalıbı olan sâbî (صابي/صاباً) lafzının çoğulu olduğudur. Bu kavram, Taberî'nin işaret ettiği gibi bir kavmi veya dini göstermekten öte, Arap yarımadasında dinden çıkan veya din değiştirenleri ifade etmek için kullanılan *mürted* lafzı gibi bir sıfattır. Başka bir deyişle İslam'da dinden çıkanlar için *mürted* lafzı kullanılırken, İslam öncesi dönemde geçerli ve yaygın olan inancı terk eden kişiler için *sâbî* ifadesi bir sıfat olarak kullanılmaktaydı. Bu durum, Hz. Peygamber, Hz. Ömer ve diğerleri hakkındaki kullanımlardan anlaşılmaktadır. Özellikle hadîslerdeki kullanımına bakıldığında bu lafzın isim değil, niteleme ifadesi olarak kullanıldığı açıkça görülür. Sahabe'den İbn Abbas dışında Sâbiî olarak bilinen kavim hakkında bir bilginin gelmemesi de, o dönemde böyle bir kavmin bilinmediğini gösterir.

Tefsir literatüründe ısrarla kelimenin Arapça olarak ele alınması ve öncelikle dil açısından incelenmesi de yukarıdaki yargıyı güçlendiren önemli bir unsurdur. Hem dirayet hem de rivayet yönünden güvenilir bir tefsirci olan Taberî'nin kendi zamanında bu kavramın bir sıfat mı yoksa bir kavmin ismi mi

⁵² Muhammed b. Abdulmunim el-Hımyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1984, s. 191-192.

⁵³ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980, s. 10-104.

olduğu hususunda ihtilaf edildiğini beyan etmesi IV./X asra gelindiğinde sıfat (yani bir dinden çıkıp diğer dine giren) versiyonunun hâlâ güçlü olarak zihinlerde diriliğini koruduğu anlamına gelir. Sâbiî olarak adlandırılan toplulukla ilk temas kurduğu bilinen devlet adamı Ziyâd b. Ebih (Ziyâd b. Ebû Süfyân) olduğu anlaşılmaktadır, ancak onun da ne zaman bu teması kurduğu belli değildir. Bu temasın onun Hz. Ömer zamanında Musa el-Eş'arî'nin katibi olduğu yıllarda veya Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Amir el-Kureyz'in divan ve beytülmal işlerine baktığı dönemde olması da muhtemeldir. Ancak çok daha sonra yani Ziyad'ın Muaviye döneminde Irak valiliği sırasında gerçekleşmiş olması da yine ihtimal dahilindedir.⁵⁴ Ziyâd'ın Sabiîler hakkında verdiği yargı, devlet içindeki siyasî ve hukukî durumlarını belirlemekten ibarettir. Zaten ilk Müslümanların bu topluluğu dinî, kültürel ve sosyal açıdan incelemek gibi bir amaçları yoktur. Onların yegane çabası, İslam sınırları içine girmiş bu topluluğun devlet nezdindeki konumunu yani siyasî ve hukukî statülerini belirlemekten ibarettir. Nitekim fıkıh kitaplarında ve ilk dönem tefsirlerinde özellikle bu amaca hizmet edecek bilgilere yer verilir. Ancak gelen bilgiler, onların konumlarını ve yerlerini tespitte yetecek, haklarında fikhî bir kanaat oluşturacak açıklıkta ve ölçüde değildir. Bundan dolayı ilk dönem fakihleri arasında ciddi anlamda ihtilaflara konu olmuştur. Bunun nedeni, Kur'an'da geçen *sâbiîler* ile anılan topluluk arasında tam bir benzerlik veya ayniyet kurulamamasıdır. Eğer bir ayniyet kurulmuş olsaydı, dönemin fakihleri arasında bu kadar ihtilaf ortaya çıkmazdı. Kur'an'da geçen ifadeyi dikkate alarak onları Ehl-i Kitaptan sayan fakihler azınlıkta kalmış, çoğunluk Mecusîlere benzerliklerini dikkate almıştır. İmam Şâfiî'nin Sâbiî diye isimlendirilen kavim hakkında çekimser davranması da onların Kur'an'da geçen *sâbiîler* ile benzerliğini kuvvetli olarak tespit edememesinden kaynaklanır. Zaten sonraki Şâfiî alimler, Yahudi ve Hıristiyanlara benzemediklerini dikkate alarak onları hukuki noktadan Mecusîler kategorisine dahil etmişlerdir. Halbuki "iman edip sâlih amel işledikleri takdirde güvencede olacaklarını ve mükafatlandırılacaklarını" ifade eden Bakara Sûresi 62. ayet ve Mâide Sûresi 69. ayetlerindeki "Yahudiler, Hıristiyanlar ve

⁵⁴ Belâzûrî, *Fütûhü'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 499, 514; İbn Abdirabbih, *Kitâbü İkdî'l-Ferîd*, Kahire, 1956, IV, 167, 169; Melek Yılmaz, *Mugîre b. Şu'be*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Ens., Bursa 2005, s. 98.

Sâbîler” şeklindeki sıralama dikkate alınırsa Ehl-i Kitaptan sayılması gerekirdi. Çünkü onlar Ehl-i Kitap sayılan Yahudî ve Hıristiyanlarla birlikte anılmaktadır. Hac Sûresi 17. ayette ise bunlara Mecusiler ve müşrikler eklenmektedir. Bu sûrede eklenenler Ehl-i kitaptan sayılmazlar. Bu duruma bakarak ilk dönem fakîhlerinden bazıları Zebûr okuduklarını ve Hz. Yahya’ya (a.s.) müntesip olduklarını düşünerek Sabîîleri Ehl-i Kitap kapsamına almışlardır. Ancak onlar hakkında daha sağlıklı bilgiye ulaşan diğer fakihler tam tersi bir tavır ortaya koymuşlardır. Fakîhler arasındaki bu ihtilaf, Kur’an’da geçen *sâbîler* ile sonraki zamanlarda Sâbiî diye anılan topluluk arasında ayniyet bulunmadığına delalet eder. Çünkü ayniyet kurulmuş olsa idi, Yahudî ve Hıristiyanlar hakkında olduğu gibi onlar hakkında ihtilaf değil, ittifak sağlanır ve bu topluluk Ehl-i Kitap kapsamına alınırdı. Birçok tefsirde Ehl-i Kitap denildiğinde bu kavram kapsamına sadece Yahudiler ve Hıristiyanlar alınır.⁵⁵ Nitekim Fahreddîn er-Razî, el-Beyyine Sûresi’nin tefsirinde Ehl-i Kitap kapsamının Hıristiyan ve Yahudilerle sınırlı olduğunu belirtir. Mecusîlerin Ehl-i Kitap’tan sayılması hususunda ihtilaf bulunduğunu bazılarının onları bu kapsama dahil ederken diğerlerinin hariç tuttuğunu dile getirir ve Sâbiîleri söz konusu bile etmez.⁵⁶ Bunun sebebi muhtemelen onun döneminde Ehl-i Kitap kavramının anlam ve kapsamının artık netleşmiş olması ve Sâbiîlerin Ehl-i Kitaptan olmadıklarına dair kesin kanaatin oluşmuş olmasıdır. İslam Ansiklopedisi’nde Ehl-i Kitabın “Kur’an-ı Kerîm’de genellikle Yahudiler ve Hıristiyanlar için kullanılan tabir” diye tanımlanması bu kanaatin bugün de geçerli olduğunu gösterir.⁵⁷

Burada temel soru şudur: Şayet *sâbî* lafzı, *dinden çıkmak* anlamında bir sıfat olarak Arapça bir kelime ise Sâbiî diye anılan dili ve milliyeti itibariyle Arap olmayan Mandenler ve Harranlılar gibi bazı topluluklar bu isimle nasıl isimlendirilmiştir? İslam öncesinde bu topluluklar bu ismi taşıyor muydu yoksa isim sonradan mı kendilerine nispet edildi? Yapılan araştırmalarda İslam öncesinde bu ismi taşıdıklarına dair ikna edici bir delil bulunmuş değildir.

⁵⁵ Bk. Taberî, *Câmiü’l-beyân*, V, 480; Mâtürîdî, *Te’vilâtü ehli’s-sünne*, I, 78; Vahidî, *el-Vasît*, I, 446; Begavî, *Tefsîru’l-Begavî -Meâlimu’t-tenzîl-*, Beyrut 1413/1992, I, 446.

⁵⁶ Fahreddin er-Razî, *et-Tefsîr*, XXXII, 39-40.

⁵⁷ Bk. Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 516-519.

Mandence “vaftiz olmak” anlamındaki ‘sabaa’ lafzından gelme⁵⁸ ihtimalini Encycloepadia Britannica’da ortaya konulan Sâbîlik çoğunlukla Mandenlerin ve pagan Harranlıların dinleri ile karıştırılır şeklindeki kanaat zayıflatmaktadır.⁵⁹ Mandenlerden bahseden en eski kaynak olan Romalı Plini’nin (M. I.yy.) onlardan *Mandani/Mardani/Vandani* şeklinde bahsetmesi ve ayrıca bunların kendilerine *Mandaye (Mandenler)* veya *Nasura* demeleri⁶⁰ de Sâbiî ismini bunların İslam sonrasında elde ettiklerini gösterir. Encycloepadia Britannica’da İslam’da Yahudiler, Hıristiyanlar gibi Sâbiîlere de hoşgörü ile davranılması nedeniyle daha sonraki dönemde bazı topluluklar kendilerine Sâbiî sıfatını yakıştırarak bu hoşgürüden yararlanma yoluna gittiklerine dair yargı⁶¹, Mandenlerin de böyle davranmış olabileceklerini akla getirmektedir. Zaten yukarıda geçtiği gibi İslam kaynaklarında Harranlıların Sâbiî ismini Halife Me’mun’dan sonra aldığı hususunda açık bilgiler bulunmaktadır.

Ancak İslam kaynaklarında yer alan bilgilere bakıldığında, bunların bir kısmının Mandenlerden, bir kısmının da Harranlılardan bahsettikleri görülür. Özellikle Mandenlerin, hem Maniheizm hem Yahudilik hem de Hıristiyanlıktan bir takım unsurlar taşıyor olmaları bu gün dahi onların kökenlerini ve yerlerini belirlemede araştırmacıları farklı farklı kanaatlere götürmektedir.⁶² İslam kaynaklarında Mandenler hakkında bunlar “*Yahudîlerin bir koludur, Hıristiyan mezhebidir, Yahudîlerle Hıristiyanlar arasındır, Yahudîlerle Mecusîler arasındır*” gibi farklı yargılar bugünkü araştırmacılar da bulunmaktadır. Dünden bugüne devam eden bu karışıklık ve kapalılık anılan topluluğu belli bir yere yerleştirme sıkıntısını da beraberinde getirmektedir. Harranlıların kendilerine Sâbiî demesiyle birlikte sonraki kaynaklar onların inançlarını da işin içine katmak suretiyle meseleyi daha bir muamma haline getirmiştir.

⁵⁸ Bk. Şinasi Gündüz, *Sâbiîler -Son Gnostikler-*, Ankara 1999, s. 28. (Millî Eğitim Bakanlığı’nca yayınlanan *İslam Ansiklopedisi*’nde bu kelimenin İbranice’den geldiği iddia edilir. bk. B. Carra de Vaux, “Sabiîler”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1966, X, 9.)

⁵⁹ *Encycloepadia Britannica*, “Sabians”, U.S.A. 1970, XIX, 855; AnaBritanica, “Sâbîlik”, XVIII, 574.

⁶⁰ Şinasi Gündüz, *Sâbiîler*, s. 42-43, 46-47.

⁶¹ *Encycloepadia Britannica*, “Sabians”, XIX, 855; ayr. bk. AnaBritanica, “Sâbîlik”, XVIII, 574.

⁶² *Encycloepadia Britannica*, “Mandaeans”, U.S.A. 1970, XIV, 766-767; ayr. bk. AnaBritanica, “Mandayya”, İstanbul 1980, XV, 574.

Harizmî, Şehristanî, Fahreddin er-Razî ve Süryanî tarihçi Ebü'l-Ferec'in Sâbîleri Hz. İbrahim'in peygamber olarak gönderildiği Keldanîler olarak vermelerinde onların inançları içinde yıldızları önemsemelerinin etkisi olmuş olabilir. Öte yandan bazıları Sâbîleri Hanifler ile özdeşleştirirken Şehristanî'nin tam tersi olarak onları Hanifliğin zıttı/mukabili yıldızlara tapan ve çok tanrıya inanan topluluk olan Keldanîler (Babilliler) olarak vermesi ilginçtir. Daha ilginç olan Selman-ı Farisî'nin Müslüman olmadan önce Sâbî olduğunun iddia edilmesidir. Bunların hepsi delile muhtaçtır ve kanıtlanması oldukça zordur. Örneğin son iddiaya göre Salman-ı Farisî'nin İran'dan çıktıktan sonra bulunduğu ve görüştüğü rahiplerin Hıristiyan değil, zayıf bir ihtimal de olsa Mandenler olabileceği söylenebilir.

Sâbî isminin bu topluluklara verilmesinde birkaç ihtimal ileri sürmek mümkündür. Ancak hemen belirtilmelidir ki, bu ihtimaller elde edilen bulgulardan hareketle yapılan bir değerlendirmedir. Bir kesinlikten söz etmek oldukça zordur. Zaten çağdaş araştırmacılar da bu konuda bir birine zıt görüşler ileri sürmektedirler. Sadece Sâbîler değil, Mandenler hakkında bile tam bir görüş birliği söz konusu değildir. Ancak biz burada Sâbî isminin kendilerini başka isimlerle isimlendiren bu topluluklara nasıl verildiği veya onların bunu nasıl kabullendiğine dair üç mülâhaza sunacağız:

Birinci ihtimal bu ismin Müslümanlar tarafından verilmiş olması belki en güçlü ihtimaldir. Müslüman fatihler Irak içlerinde ilerlerken o bölgede kendileri ile uzun süre ilgilenilecek kadar siyasi ve askeri varlığı/önemi bulunmayan, yıldızlara inanan, gusle benzeyen bir eylemde bulunan, günün belli saatlerinde ibadet yapan, Zebûr benzeri bir kitap okuyan güneşe (kıble tarafına) yönelerek ibadet eden bir kavimle karşılaştılar. Taberî'nin de işaret ettiği gibi Kur'an'da geçen *sâbî* kavramını bir kavmin ismi olabileceğini düşünen Müslüman askerler, Yahudi, Hıristiyan ve Mecusîlere benzemeyen bu kavmin *sâbî* olabileceğini düşündüler ve onlara *Sâbî* ismini verdiler. Ancak onlarla bu temasın ne zaman gerçekleştiği konusunda bir açıklık yoktur. Tarihçiler genellikle bir savaş durumunu ve çok önemli siyasî gelişmeleri kaydettiğinden, Mandenlerin de böyle bir özelliği bulunmadığından bunlarla temasın zamanı kapalı kalmıştır. Bu toplulukla devlet adamı düzeyinde ilk

temasının Ziyad b. Ebih ile gerçekleştiği bilgisi bulunmaktadır. Ancak isimlendirmenin bu temas ile mi yoksa daha önce mi gerçekleştiği delile muhtaçtır. Muhtemelen Mandenlerle ilk karşılaşan komutanlar, inanç ve ibadetlerinin Yahudi ve Hıristiyanlara olan benzerliğinden hareketle bunları cizye alınan gruba dahil ettiler ve Kur'an'da muhatabı nispeten belirsiz olan *sâbî* lafzını bunlar için kullandılar. Bu tıpkı Amerika kıtasını keşfeden Kolomb'un bulunduğu yeri Hindistan, oradaki insanları da Hintliler zannetmesi gibidir. Nitekim Amerika'daki yerli halka günümüzde Indian (Hintli) ismi kullanılması belki de bundan dolayıdır. İslam tarihinde de buna benzer gelişmeler olmuştur. Nitekim Vasil b. Ata önderliğinde kurulan ve kendilerine *Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd* ismini veren guruba hasımları tarafından *Mu'tezile* ismi takılmış, zaman içinde bu isim yerleşmiş ve kendileri tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim bu konuda araştırmaları ile bilinen Şinasi Gündüz, Sabiî denilen bu topluluğun kendilerine Mandenler veya Nasuralılar ismini verdiklerini, Sabiî isminin ise onlara Arap komşuları tarafından verildiğini dile getirir.⁶³ Öte yandan zaman içinde bu isim bazı Müslüman bilginler tarafından kitabî olmayan din müntesiplerine verilen çerçeve isim şeklinde de anlaşılmıştır. Sözelimi Sâid el-Endelus'nin Mısırlıların ve Endülüs halkının Hıristiyanlıktan önce putlara tapan Sâbiîler olduğunu dile getirmesi ile Süryanî tarihçi Ebü'l-Ferec'in "Roma karalı Kostantin Hıristiyanlığı kabul ederek Sâbiî dinini reddetti" bilgisi bu ihtimali teyit eder.

İkinci ihtimal Yahudi, Hıristiyan ve Mecusîlerin dışında bölgede yaşayan grupların bizzat kendilerinin bu ismi almış olmalarıdır. Buna en büyük gerekçe İslam Hukukunda anılan bu din mensuplarına tanınan ayrıcalıktır. Özellikle Hıristiyan ve Yahudilerin Ehl-i Kitap kabul edilerek İslam hukukunda daha ayrıcalıklı bir konumda bulunmaları, başta Mandenler olmak üzere bazı toplulukları bu ismi almaya sevk etmiş olabilir. Harranlıların bu ismi sonradan almış olması ile Bîrûnî'nin, Semerkand'da Maniheizm'e inanan bir grubun kendilerine Sâbiîler ismini verdiğine dair nakli, bu ihtimali güçlendiren bir delildir. Nitekim Batılı araştırmacıların yorumuna göre Mandenler Müslümanlarla karşılaştıklarında dinî kitapları *Ginza'yı* kutsal kitap, Vaftizci Yahya'yı da

⁶³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, "Sabiîlik" md.

peygamber olarak tanıttılar ve böylelikle İslam'daki Ehl-i Kitap kategorisine girdiler ve din değiştirmek zorunda kalmadan barış içinde yaşadılar.⁶⁴ Müslümanlar da, onların bu ismi almalarını hukukî bir çözüm olarak gördüler. Nitekim ilk fakîhlerden onların Ehl-i Kitaptan olduklarına dair hükümler bu yorumu destekler mahiyettedir. Tefsirlerde ellerindeki kutsal kitabın Zebûr olarak geçmesinin nedeni de, onları ilahî kitap sahibi bir topluluk olarak görme çabasının ürünüdür. Çünkü Kur'an'da Tevrat ve İncil dışında Zebûr geçmektedir, ilk ikisi Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitabı olduğuna göre geriye açıkta Zebûr kalmıştır; onu da Mandenlerin kutsal kitabı yapmak suretiyle problem çözülmüştür. Onlara bu şekilde bir muamele Müslümanlara da hukukî açıdan büyük bir kolaylık sağlamıştır. Ancak Nevevî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla zaman içinde bunların ellerindeki kitabın Zebûr olmadığı ve Allah'a değil de meleklere taptukları anlaşılınca bu topluluk Ehl-i Kitap kapsamına dahil edilmemişlerdir.⁶⁵

Üçüncü belki en zayıf ihtimal Irak bölgesinde bu ismi taşıyan sayıca az bir kavmin bulunması ve İslam hukukunda avantajlı konuma gelmek için onların isimlerini Mandenlerin ve Harranlıların zaman içinde sahiplenmesidir. Türkiye'de Sâbîiler hakkında ilk çalışma yapanlardan olan İsmail Cerrahoğlu'nun fikri buna yakındır. Ona göre anılan bu topluluk hususî dinleri olan bir topluluktur ve zaman içinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir.⁶⁶ Ancak Cerrahoğlu onların tarih sahnesinden çekilme zamanı ile ilgili bilgi ve görüş ileri sürmez.

Sonuç olarak Kur'an'da üç yerde geçen sabiûn/sâbiîn kavramı⁶⁷ ile Sâbîiler ismi arasında bir ayniyetin olmadığını söylemek gerekir. Arapça nispet ya'sı ile

⁶⁴ J. Jacobsen Buckley-Ezio Albrile, "Mandaean Religion", *Encyclopedia of Religion Second Edition* (trans. Paul Ellis), USA 2005, VIII, 5635.

⁶⁵ Nevevî, *Kitâbü'l-Mecmû'*, XVII, 231.

⁶⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Sâbîiler", *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1962, C. X, s. 116.

⁶⁷ "İnananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve sâbîiler (yerleşik inançlarını terk eden Araplar) Allah'a ve ahiret gününe inanırlar ve bu inançları doğrultusunda işler yaparlarsa, onlara Allah katında mükâfat vardır, onlar için korku olmayacaktır ve üzülmeceklerdir." (el-Bakara 2/62)

"İnananlar, Yahudiler, sâbîiler (yerleşik inançlarını terk eden Araplar) ve Hıristiyanlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar ve bu inançları doğrultusunda işler yaparlarsa, onlara Allah katında mükâfat vardır, onlar için korku olmayacaktır ve üzülmeceklerdir." (el-Mâide 5/69)

"İnananlar, Yahudiler, sâbîiler (yerleşik inançlarını terk eden Araplar), Hıristiyanlar, Mecûsîler ve şirk koşanlar hakkında Allah kıyamet günü hükmünü verecektir. Kesinlikle Allah her şeye şâhittir." (el-Hac 22/17)

kullanılan Sâbiî lafzıyla adlandırılan kavimlerin kendilerine ve dinlerine önceden başka isimler vermeleri bunun en büyük delilidir. Zaten eski kaynaklarda ve yeni araştırmalarda Mandenler ve Harranlılar Sabiîler olarak gösterilir. Harranlıların bu ismi sonradan aldığına fikir birliği söz konusudur. Buradan hareketle Mandenlerin de bu ismi kendilerine ya başkaları ya da kendileri tarafından sonradan nispet edildiğini söylemek mümkündür. Çünkü Kur'an'da bu kavramın kapsamı hakkında yeterince açıklık yoktur. Hadîslerdeki malumat ise, kavramın kapsamının Arap unsur içinde dinini değiştirenler, yani yerleşik inancı terk edenlerle sınırlı olduğunu göstermektedir. Zaman içinde Arap yarımadasının tamamının İslam'ı seçmesi ile bu kavramın karşılıksız kalması, yeni karşılıkları ve kullanımları bir fırsat olarak beraberinde getirmiş olmalıdır. Mandenler ve Harranlılar da hukukî durumlarını iyileştirmek ve rahatlatmak için bu fırsattan yararlanmış görünmektedirler.

Ek: Sâbiî Kavramının Geçtiği Âyetler ve Bunların Açıklaması

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İnananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve yerleşik inancı terk eden Araplar (sâbiîler) Allah'a ve ahiret gününe inanırlar ve inançları doğrultusunda işler yaparlarsa onlara Allah katında mükafat vardır, onlar için korku olmayacaktır ve onlar üzülmeceklerdir.” (el-Bakara 2/62)

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İnananlar, Yahudiler, yerleşik inancı terk eden Araplar (sâbiîler) ve Hıristiyanlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar ve inançları doğrultusunda işler yaparlarsa onlara Allah katında mükafat vardır, onlar için korku olmayacaktır ve onlar üzülmeceklerdir.” (el-Mâide 5/69)

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

“İnananlar, Yahudiler, yerleşik inancı terk eden Araplar (sâbîler), Hıristiyanlar, Mecûsîler ve şirk koşanlar hakkında Allah kıyamet günü hükmünü verecektir. Kesinlikle Allah her şeye şahittir.” (el-Hac 22/17)

Kısa Bir Açıklama:

Yukarıda mealleri verilen el-Bakara Sûresi 62. ile Mâide Sûresi 69. ayetinin sonunda Yahudî, Hıristiyan ve Sâbîlerin “Allah’a ve ahiret gününe inanırlar ve inançları doğrultusunda işler yaparlarsa onlara Allah katında mükafat vardır, onlar için korku olmayacaktır ve onlar üzülmeyeceklerdir” şeklinde verilen güvenceden onların sadece ayette anılan Allah ve ahirete inanmaları ile imanları doğrultusunda iyi işler işlemelerinin (sâlih amel) kurtuluşa ermeleri/cennete girmeleri için yeterli olduğu, Hz. Peygamber’in peygamberliğine inanmak gibi bir şartın olmadığı sonucu çıkarılmaz, çünkü Mecusiler ve müşriklerin de eklendiği Hac Sûresi 17. ayette anılan gruplara yönelik güvence ve mükafattan çok “Allah kıyamet günü hükmünü verecektir / Allah kıyamet günü onların hesabını görecek” şeklinde bir tehdit söz konusudur. Kaldı ki, Bakara Sûresi 80. ayette geçen “(Yahudiler) ‘biz cehennemde sadece sayılı üç beş gün azap olunuruz’ dediler. Olara de ki: ‘Ya siz Allah’tan bir söz aldınız ve Allah’ın bu sözünden dönmeyeceğine güveniyorsunuz ya da Allah’a karşı cahilce ileri geri konuşuyorsunuz” ifadeleri hiç de Yahudilere güvence verildiğini göstermiyor. Güvence verilenler “Yahudilerden üst düzeyde bilgiye ulaşmış olanlar (râsih) ve inananlar, sana indirilene ve senden önceki indirilenlere inanırlar, namazı kılarlar, zekatı verirler ve de Allah’a ve ahiret gününe inanırlarsa işte biz onlara büyük bir mükafat vereceğiz” (en-Nisâ 4/162) mealindeki ayette ifade edilenlerdir. Burada peygambere ve ona indirilene iman şartı vardır. Öte yandan Hz. Peygamber’e (s.a.v.) hatta bütün peygamberlere ayrımsız inanmanın gerekliliği/şart olduğu ve peygamberlerden bir kısmına inanıp bir kısmını inkar etmenin küfür olduğu “Allah’ı ve peygamberlerini inkar edenler ve Allah ile peygamberleri arasını ayırmaya çalışanlar, peygamberlerden bazısına inanır diğerlerini inkar ederiz diyenler ve bu şekilde bir yol bulmaya çalışanlar, işte onlar, gerçek anlamda kâfirdirler. Biz o kafirlere onurlarını kırıcı bir azap hazırladık. Allah’a ve peygamberlerine inananlar ve peygamberler arasında ayırım yapmayanlar işte biz onlara büyük bir mükafat vereceğiz. Allah bu tür hatalarını görüp dönenler

için başışlayıcı ve her kuluna rahmet kapısı açık olandır” (en-Nisâ 4/150-152) mealindeki ayette mesele fazla söze yer bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşturulmuştur.

Kaynakça

- Abdulkahir el-Bağdâdî; *el-Fark beyne'l-fırak* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), Beyrut 1411/1990.
 -----; *Usûlü'd-dîn*, İstanbul 1346/1928.
 Asım Efendi; *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1268.
 Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne; *Tefsîru'l-Begavî -Meâlimu't-tenzil-*, Beyrut 1413/1992.
 Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs; *Fütûhü'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 2002.
 Bîrûnî, Ebû Reyhân; *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye* (nşr. Parviz Ezkâfî), Tahran 2001.
 Blois, F.C. de; “Sabi”, *The Encyclopaedia of Islam -New Edition-*, Leiden 1995, VIII, 673.
 Buckley, J. Jacobsen-Albrile, Ezio; “Mandaean Religion”, *Encyclopedia of Religion Second Edition* (trans. Paul Ellis), USA 2005, VIII, 5635.
 Cerrahoğlu, İsmail; “Kur'an-ı Kerim ve Sâbiiler”, *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Ankara 1962, C. X, s. 116.
 Ebû Yusuf; *Kitâbü'l-harâc*, Kahire 1396.
 Ebû'l-Bekâ, Eyyûb el-Kefevî; *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992.
Encyclopaedia Britannica, “Sabians”, U.S.A. 1970, XIX, 855.
 -----; “Mandaeans”, U.S.A. 1970, XIV, 766-767.
 Eş'arî, Ebû'l-Hasan; *Makâlâtü'l-İslamiyyîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1980.
 Fahreddin er-Râzî; *er-Riyâdü'l-mûnaka fî ârâi ehli'l-ilm* (nşr. Es'ad Cum'a), Kayravan 2004.
 -----; *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut ts., Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî.
 Gündüz, Şinasi; *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, “Sabiilik” md.
 -----; *Sâbiiler -Son Gnostikler-*, Ankara 1999.
 Harizmî, Ebû Abdullah; *Mefâtihu'l-ulûm*, Kahire 1342.
 Hevvârî, Hûd b. Muhakkem; *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz* (nşr. el-Hâc b. Saîd Şerîfî), Beyrut 1990.
 Hımyerî, Muhammed b. Abdulmunim; *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1984.
 İbn Abdirabbih; *Kitâbü İkdî'l-Ferîd*, Kahire, 1956.
 İbn Hazm; *Cümeli fütûhü'l-İslâm (Resâil İbn Hazm, nşr. İhsan Abbâs)*, Beyrut 1981.
 İbn Kudâme; *el-Muğnî*, Kahire ts., Mektebetü'l-Cumhuriyyeti'l-Arabiyye.
 İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl; *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1410/1990.
 İbnü'l-Cevzî; *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut 1407/1987.
 İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec Barhebracus; *Târîhu'z-zemân* (Arapçaya trc. İshak Ermele), Beyrut 1986.
 -----; *Târîhu muhtasari'd-duvel*, Beyrut 1992
 İbnü'n-Nedîm; *el-Fihrist* (nşr. İbrahim Ramadan), Beyrut 1415/1994.
 İsbahânî, Râgıb; *el-Müfredât*, İstanbul 1986.
 Kaya, Remzi; “Ehl-i Kitap”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 516-519.
 Kettânî, Muhammed Abdülhay; *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, Beyrut ts., Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.

- Kurtubî, Ebû Abdullah; *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî), Beyrut 1426/2005.
- Makdisî, Muhtâr b. Tâhir; *el-Bed' ve't-târîh*, Paris 1903.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed; *Te'vîlâtü ehli's-sunne* (nşr. Fatıma Yûsuf el-Haymî), Beyrut 1425/2004.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan; *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut 1412/1992.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan; *Murûcü'z-zeheb* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Kahire 1964.
- Mukâtil b. Süleymân; *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Ahmed Ferîd), Beyrut 1424/2003.
- Müzenî, Ebû İbrâhim; *el-Ûm -Kitâbü muhtasari'l-Müzenî-*, Beyrut ts., Daru'l-Ma'rife.
- Nâşî el-Ekber; *Mesâilü'l-imâme* (nşr. Josef Van Es), Beyrut 1971.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ; *Kitâbü'l-Mecmû'* (nşr. Muhammed Necîb el-Mutî), Beyrut ts. Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî., XVII, 231.
- Pines, Sholomo; *Mezhebü'z-zerre inde'l-müslimîn* (trc. Muhammed Abdulhâdî Ebû Rîde), Kahire 1365/1946.
- Sâid el-Endelusî; *Tabakâtü'l-ümem*, Beyrut 1985.
- Sa'lebî, Ebû İshak; *el-Kesf ve'l-beyân*, Beyrut 1425/2004.
- Sem'anî, Ebû'l-Muzaffer; *Tefsîru'l-Kur'ân*, Beyrut 1418/1997.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsüleimme; *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-kebîr* (nşr. Ebû Abdullah Muhammed eş-Şâfiî), Beyrut 1417/1997.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed; *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1410/1990.
- Taberî, Ali b. Rabben; *ed-Dîn ve'd-devle* (nşr. Adil Nuveyhid), Beyrut 1402/1982.
- Taberî, İbn Cerîr; *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah et-Turkî), Beyrut 1424/2003.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan; *el-Vasît*, Beyrut 1415/1994.
- Yılmaz, Melek; *Mugîre b. Şu'be*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Ens., Bursa 2005.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah; *el-Keşşâf* (nşr. Muhammed es-Sâid Muhammed), Kahire ts., el-Mektebetü't-Tevfikiyye.